

előtt, Székelyhídon papírra vetett (és nem kevésbé népszerű) *A szerelem, a szerelem...* zenésítésének kérdése (34). Mindkettő megjelent az Életképek 1844. évi 2. füzetében (január második felében), így Kovács Józsefnek, a kollégiumi cantus praesnesnek nyomtatásban is rendelkezésre állottak. A zenetörténet ma úgy véli (vö. TARI Lujza, *A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik*, Magyar Napló, 1999. július, 25–26), hogy *A szerelem, a szerelem...* legkorábbi zenésítése Böhm Gusztávtól való (1847), míg *A virágnak megtiltani nem lehet...* Egressy Béni dallamával vált közismertté, ám megengedi más, egyidejű zenésítések vagy meglévő dallamokra alkalmazás lehetőségét is. Ezzel ott állunk, ahol 1882-ben Debreczeni Miklós, Kovács tanítványa: állítólag nála megvolt a dal kézírata (azóta sem került elő), és Kovács József dallama szerint az 1850-es, 1860-as években nyomtatásban is megjelent (nincs nyoma a zeneműkiadás legújabb áttekintésében, vö. MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*). A szerzőt mindenképpen dicséret illeti e kérdések nyitva hagyásáért. A kutatás gyors sikere ugyanis ezekben aligha várható, mivel célkutatást folytatni szinte lehetetlen.

De elkerülte Várhelyi Ilona a nagyközönség számára (is) készülő munkák má-

sik, ellentett veszélyét is: pontos és árnyalt fogalmazással, jó szemelvényválogatással érte el, hogy a debreceni tartózkodások közötti periódusok nem jelentéktelenedtek el, és kitekintésünk van az országos eseményekre is. Mindössze néhány olyan helyet találtunk, ahol részletesebb kifejtést kívántunk volna: ilyen Petőfi nem bizonyított szaválása a debreceni színházban 1844 elején (29), a versek összeírásának korábbi gyakorlata (1839-től, közülük a *Lanc versei* és most már az *Ibolyák* ismert; 35), az 1848. tavaszi elszigetelődés és az 1848. őszi, külső-belső válság jobb megkülönböztetése (89). Akad sajtóhiba, névelírás is, közülük a *freidorfi* tábor tévesztése (149) értelemzavaró.

Az értékes és fontos kötetet örömmel nyugtázva, maradnak a korántsem örömteli kérdések: mikor és hogyan oldódik meg végre a nem-budapesti (vidéki és határon kívüli) közgyűjtemények kiadványainak méltó terjesztése és népszerűsítése? Lesz-e valaha olyan, az ideálist közelítő állapot, amikor szerző és kiadó nem kényszerülnek terjedelmi és technikai kompromisszumokra? Újbóli, ismételt megfogalmazásuk, felvetésük éppen a jövő hasonlóan értékes és fontos kötetei érdekében megkerülhetetlen.

Kerényi Ferenc

GÁNGÓ GÁBOR: EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 285 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18).

Toldy István megállapítása jó darabig elfeledtetett: Eötvös József mindazt reprezentálta, ami Magyarországon (hozzáteszem: viszonylag számottevő időn át) 'eu-

rópai' (*Öt év története 1867–1872*). Elfeledtetett, mert mind a politikai frót, mind a nemzetiségpolitikust, mind a magyar közoktatás távlatos gondolkodóját – mint az

lenni szokott – különféle irányok igyekeztek kisajátítani egyfelől, másfelől viszont éppen ez az európaiság nem kapott jelentőségének megfelelő méltánylást, mivel a mozgalmasabb-látványosabb pályát befutó kortársak a háttérbe szorították azt a típusú, hol doktrinérnek, hol nem eléggé radikálisnak, hol elvontnak, „laboratóriumi”-nak minősített gondolkodást, amely valójában a kortárs európai „politológia”-val, államelmélettel stb. való részint terminológiai, részint hermeneutikai szempontú egyidejűségnek volt bizonyítéka. Az Eötvös-kutatás, bár mennyiségileg nem mondható jelentéktelennek, alapvető kérdéseket nem tisztázott, filológiai sok tekintetben elmarasztható, módszertanilag pedig magán viseli a magyar irodalomkutatásnak több évtizedes kényszerpályájából fakadó bizonytalankodásait. Az ritka szerencse, hogy Eötvös József után bel- és külföldön igen sok kézirat maradt meg, nem is szólva arról, hogy könyvtárak is tanulmányozhatták a kutatók. Született is két kiadást megélt, a teljes pályaképet felölelő nagymonográfia, összegyűjtött műveinek részben megbízható szövegű kiadása, levelezés-kötet, valamint föltáratott a sajtóból még össze nem gyűjtött újságcikkek viszonylag terjedelmes mennyisége, továbbá: alapos forrástanulmányokkal rendelkezünk, amelyekből legalább annyi kitészik, hogy egyes európai gondolkodókkal milyen szövegösszefüggés fűzi össze Eötvöst, nem is szólva a résztanulmányokról a próza- és színműíró alkotóról, illetőleg az 1840-es évek kritikai gondolkodójáról. Az azonban tünetszerű, hogy a dolgozatok többsége nemigen volt képes egybelátni Eötvös munkálkodásának különféle területeit, a történet- meg az irodalomtörténet-frői aspektusok ritkán, ki-

vételes alkalomkor találkozhattak; az meg kiváltképpen feltűnő, mennyi minden maradt figyelmen kívül. Mégsem pusztán filológiai bírálható az Eötvös-kutatás (és a magyar irodalomtörténet-írás egy vonulata), hanem avított bizonyult-bizonyuló módszerek továbbéltetése miatt, a hagyományos forráskutatás merevsége okán, regényírás és politikai gondolkodás egymásra olvasásának részbeni elmulasztásáért. Az utóbbi időben megélték, sajnos, irodalomtörténészekre kevésbé jellemző levéltári kutatások „haszna” nemcsak filológiai jellegű és érdekű, nem kizárólag egy (adott esetben reformkori, forradalmat-szabadságharcot értelmező-értékelő) mű geneziséét segíthet feltárni, hanem mindenekelőtt a szó szoros értelmében gondolkodástörténeti; ami legalább annyi haszonnal kecsegtethet, hogy egy mű eszmeiségének és formálódó „modalitásá”-nak egymásra ható tényezőit szorosabban kapcsolhatja a(z európai) politika eseményeihez, valamint ezzel összefüggésben az olvasmányokhoz. Ennek következtében folyamatban látja-látatja részint az életművet, e folyamat természetes közegeként, s a mű szűkebb és tágabb kontextusát képes az eddigieknél jobb megvilágításba helyezni. Gángó Gábor szerény című, valójában az Eötvös-kutatásban régóta időszerű fordulatot jelentő kötetéről volt végig szó, fontosságát éppen a korábbi kötetekkel-tanulmányokkal szemben mérlegelhetjük. A megszakításokkal jellemezhető Eötvös-szakirodalomra akként reagál a Gángó-mű, hogy az általa feltárt adatok, kéziratok, vázlatok illeszkedését, illetőleg illesztetlenségét mutatja be: azt nevezetesen, hogy a szakirodalom hol zárt rövidre vagy alapozott meg téziseket, amelyek később kibonthatók, igazolhatók lettek.

Az eredeti formájában kandidátusi értekezés, a jelen formájában átdolgozott, megfontoltan megszerkesztett könyv három esztendő tárgyal Eötvös életéből, az emigráció esztendeit, amelyek során Eötvösnek szembe kellett néznie a(z ön)váddal: egyáltalában mivel igazolható emigrációja; majd mit lehet kezdeni a berendezkedni kezdő önkényuralommal, a két időpont között pedig a Habsburg túlélési esélyeivel, ezen belül Magyarország helyzetének megítélésével, a magyarok és a nemzetiségek viszonyának értelmezésével, és mindezekon felül Magyarország európai helyének problematizálásával. A gyakorlati politizálástól akképpen vezetett az elméleti igényű politizálásig Eötvös József gondolkodói útja, hogy első lépésben nem adódott lehetőség az elvontabb szférákban mozgó, egyetemesebb állam- és jogelméleti kérdések tanulmányozására, annál inkább kellett belehelyezkednie Európa közepének további életlehetőségeit taglaló elgondolásokba, majd ezekhez képest kellett egy olyan álláspontot megfogalmaznia, amely akár tárgyalási lehetőségként is szolgálhatott volna a jövőt illetőleg. Egyetérték Gángó Gáborral abban, hogy mindezt elemzendő Eötvös szépirodalmi munkáit konfrontálja politikai értekezéseivel, hiszen az „uralkodó eszmék”-et meghatározni, körülírni, értelmezni kívánó „szakíró” olykor a regények idevonatkozatható passzusaival egybevágólag fogalmaz. Ez akár meglepőnek is tetszhet: Eötvös nemcsak az irányköltészet, az irányregény 1840-es esztendőkbeli megalkotásával tanúsította szépirodalom és politika egybefoghatóságát, hanem *A karthaus*-ban egyfelől „az ipari társadalom erkölcsi természetű ellentmondásait” fogalmazta meg „a maga és nem-

zedéke számára”, másfelől „Eötvös egy *katolikusnak* a kételyhez vezető útját írja le”. S bár Voinovich Géza és Sötér István is figyelmeztetett *A karthausi* szerepére Eötvös „politikai gondolkodás”-ának alakulásában, Gángó bontja ki, hogy az eötvösi életprogram szerint tervezett főmű, a keresztény civilizáció története, amely elkészülte esetén szintén az európai gondolkodással való egyidejűséget reprezentálhatta volna, nem kaphatott alakot. Gángó Gábor a tervezés és a kivitelezés egymást gátló „históriáját” hihetően rekonstruálja, s az is helyeselhető, hogy „világirodalmi” párhuzamként, hasonló magatartás-tervek és -lehetőségek irodalmi realizálódásaként Musset „nemzedéki” konfesszióként elismert *Az évszázad gyermekének vallomását* idézi meg, Kosáry Domokossal egybehangzóan. Annál is jogosultabb e feltételezés, mert ez egybevetés jó esélyeiről maga a regény is említést tesz, valójában egy létre nem hozható nevelődési regény európai kor- és körtünetét diagnosztizálva. Az irodalomtörténetész az európai irodalomtörténekek sorát folytathatná: éppen Musset a tanú arra, hogy egy hajdan tetterős Lorenzóból miképpen válik Lorenzaccio, egy szinte karikatúra-Hamlet, amelynek egyik főgondolatát Teleki László *Kegyencében* látjuk viszont, és még az 1850-es esztendők flaubert-i regényfordulata is többek között azt tematizálja, hogy a hagyományos társadalmi (női) szerepekből kitorés csak Don Quijote szélmalom-harcának módján történhet, s a megkísértés kisszerű ördöge (Balzacnál egy, a jóképű fiatalembereket feltűnően segítő szökött, álcás bűnöző) a kétes származású, kétes üzleteket folytató ügynök. Eötvös vállalkozása ott gyümölcsöző, hogy roppant tudását, olvasottsá-

gát, civilizáció-történeti érdeklődését a közép-európai viszonyok felé irányította, s a század uralkodó eszméi közép-európai realizálódásának esélyeiről töprengett, nem utolsósorban a Habsburg állam és benne szorosabb értelemben Magyarország európai helyének, e hely megőrizhetőségének lehetőségeit elemelve. S ami még fontosnak tetszik: Musset is, Balzac is lényegében a szépirodalom műfajain belül maradt, Balzac az ipari társadalom felől érkező kihívásokat (például az irodalmi ipar keletkezésének problémáit, a nyomdatechnika, a papírgyártás nagyüzemi korszerűsödését, a tőzsde- és hitelrendszer átalakulását) regénybetétté esztétizálta át, akár egy szerelmi jelenet anyagává tette, Eötvös éppen ellenkezőleg: regényfejezeteiben, szereplői beszéltetésekor államelméleti, filozófiai téziseket szólatlat meg, szinte segítségül hívja a bölcselőket egyik-másik figura leírásához, így a Balzacéval ellentétes írói utat látszik bejárni, az irányzatosság elveinek megfelelően. S bár az 1830-as években Eötvösnek Victor Hugo a „vezércsillaga”, legalábbis tanulmányának célzata szerint, valójában éppen az irányzatosság téríti el *A párizsi Notre Dame* vagy *A tenger munkásai* romantikájától. Egy másik, talán figyelembe veendő tényező, amely az emigráció három esztendejére is jellemző marad: a sokműfajúság. Az ugyanis, hogy közvetlen hatásra törekvő újságcikkekben és a műveltebb-szűkebb közönség igényei szerint írt értekezésekben, illetőleg versekben és prózai alkotásokban lényegében egy és ugyanazon gondolatsor artikulálódik, és nem egy újságcikk külső körülményeit a szépirodalmi tapasztalat határozza meg; az *Auszug aus einem Brief aus Ungarn* például a szerzőség kérdését igen érdekes

módon veti föl. Gángó Gábor szerint az *Allgemeine Zeitung* 1849. február 3-i számában megjelentetett írás „természetesen nem Eötvös” alkotása, ugyanakkor mégis annak tekinti „elsősorban”, „mert ő hozta nyilvánosságra, ő alakította át a magánlevelet publicisztikai írássá”. Annyit tudunk még meg a lábjegyzetbe szorított közlésről, hogy „Kézirata ismeretlen”, valamint: „A kiadói példány margóján a feljegyzés: »Eötvös«”. Nemcsak e (modern szempontú) szerzőség problémája merül föl, hanem annak a fajta magatartásnak elemzése is szükségessé válhat, amely e szerzőséget keretbe foglalja, az anonimitás, az álcázás eszközeit fölhasználva. Nem egészen egyértelmű, mit alakított és alakított-e a levélen Eötvös, az *Auszug* mennyire pontos megjelölés, és egyáltalában teljesen kizárható-e Eötvös „szerző”-sége, azaz milyen mértékű közreműködést tulajdoníthatunk Eötvösnek. Gángó Gábor feloldani látszik (szellemes megoldásával) a szerzőség kérdését, a magam részéről azonban nem vagyok abban bizonyos, hogy feltétlenül a „közreműködő” lenne az, aki „minden árulkodó tulajdonnevet kiírtott” volna; a „földrajzi szituálás”-nak Pozsonyra rögzítése (hadtörténeti érvek alapján) viszont további, más irányú megerősítést kívánhatna. A levélből átalakított újságcikk egyes mondatainak párhuzama Kemény Zsigmond *Forradalom utánjával* nagyon közel hozza az írást Eötvös másutt kifejtett nézeteihez.

Hogy itt és a publicisztikai tevékenység jelentőssé válásakor csapatmunkáról van lehet szó, Gángó Gábor hitelt érdemlően bizonyítja, Szalay László és Trefort Ágoston ilyen irányú igyekezetét demonstrálva; és talán a följebb említett *Kivonat* is része, megtervezett (?), megszervezett (?),

jól előkészített (?) darabja Eötvös(ék) írásos cselekvési szövetkezésének, amely a spontán reagálás látszatával is élni szeretett volna. A cikkek rövid távú hatástörténete feltehetőleg ösztönözte a monográfia címszereplőjét arra, hogy a „politikai publicisztikából egyre inkább a politika elméleti kérdései felé” forduljon. Ennek feltétlenül az lett az eredménye, hogy „szellemi horizontja is tágabbá vált”, a részleges érvényességű esettanulmányokat követően tudományosan megbízhatóbbá formálta a magyar politikai gondolkodás egészét; de az is, hogy újságíróként, történészként, politikai elméletíróként leírja és elemezze a század egyik, máig is mozgó erejű uralkodó eszméjét, a nacionalizmust. Egy kései történetíró a nacionalizmust oly politikai erőnek minősítette, amely Európa és a világ történetét az utóbbi két évszázadban erősebben határozta meg, mint a szabadságnak, a parlamenti demokráciának vagy a kommunizmusnak az eszméje. (Peter ALTER, *Nationalismus*, Frankfurt am Main, 1985, 10.) Eötvösre és nemcsak rá sokkoló hatással voltak 1848–49 nemzetiségi mozgalmi, egyeseket ezek arra készítettek, hogy a kiegyenlítődés módzatait keressék, és a Bach-korszakban akadt olyan magyar és nem-magyar kezdeményezés (például a szerb és a magyar irodalom rokonulásáról hangoztatott szerb és magyar vélemények), amely a megbékélés felé tett elmozdulást demonstrálhatta. Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben kialakult álláspontja ennél bonyolultabb gondolkodástörténetet jelez, a Gángótól több ízben leírt Eötvös-axióma, miszerint „Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás”, pontos diagnózisnak tetszik, s a nemzetiségnek – ezt is Gángó hangsúlyoz-

za – ellentétét érzékelteti a szabadsággal és az egyenlőséggel. Ami egyben szakítást jelent ama, a reformkorban és a forradalom idején élő illúziókkal, miszerint a személyes szabadság biztosítása, a jog-egyenlőség majd megszünteti a nemzetiségek és a nemzetiségi egyének „nemzeti” aspirációit. Eötvös alaposan számot vetett a nemzeti törekvések okozta dilemmákkal, a soknemzetiségű birodalom kormányzásának nyelvi-nemzeti nehézségeivel, és Gángó Gábor megint csak pontosan fogalmaz, amikor bemutatja (egy alfejezet címét idézve) „a nyelvi alapú föderatív tervek bírálatát”-t. Kiváltképpen tanulságos és megfontolandó, milyen véleményt formált Eötvös František Palackýnak ekkor még ausztró-szláv föderatív elképzeléseiről, miközben Gángó érzékelteti Palackýnak éppen Eötvössel vitázva időről időre változó nézetét. Eötvös kompromisszumos javaslata egyrészt – ismét Gángót idézem – részben „ellentétben áll az egész röpirat gondolatmenetével” (az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsítását fejtegető röpiratról van szó). Ugyanakkor a személyes és kollektív jogok érvényesítése egyensúlyozhatja – Eötvös szerint – a nemzetiség és az állam, a tartomány egymást olykor keresztező érdekeit. Hogy Eötvös már ekkor és később is milyen messzire ment el, jelzi a kiegyezést követő nemzetiségi törvény sorsa, ezen belül a nemzetiségi intézmény- és iskolahálózat ellen fogantatott későbbi kormányzati intézkedések egyike-másika (a leginkább a szlovák intézmények és iskolák története tanulságos e szempontból). S bár Eötvös európai mércével mérve is igen sokat tett a nemzetiségi probléma méltányos kezeléséért, a történeti Magyarország nemzetiségi békéjéért, a nemzetiségi vezetők közül sokan

kevesellték, a magyar politikusok között számosan sokallták azt, amit Eötvös javasolt, részint megvalósított. A dualizmus aztán visszakozott a nemzetiségi törvénytől, Trefort kultuszminiszteri intézkedései pedig (megint a szlovák példára hivatkozom) visszavonásai lettek az eötvösi írárok, intézkedések betűjének és szellemének egyaránt.

Gángó Gábor könyvének 227. és 267. lapjai között ellenőrizhető, milyen kéziratot és nyomtatott (egykorú és más szakirodalmi) forrásokból merített. A budapesti, pannonhalmi, bécsi, marbachi, ellingeni archívumok Eötvösre vonatkozó és Eötvössel kapcsolatos kéziratot anyagára építve, a szerző szinte hihetetlen mennyiségű irodalmat dolgozott föl. Ugyanakkor a könyv nem adatközlések, forrásfeltárások gyűjteménye, ennél jóval több: a forrásértelmezések úgy következnek egymás után, hogy a biográfiai, sajtótörténeti, eszmetörténeti, irodalomtörténeti és összehasonlító politikatörténeti nézőpontok egymást erősítve valósítják meg az oly sokat hangoztatott, követelményként emlegetett, ám valójában kevesek által gyakorolt tudományköziséget. Eötvösnek és kortársainak iratait Gángó Gábor „szorosan” olvasta, nem feledkezve meg a mű-

vek hatástörténetéről, illetőleg arról, hogy a kortársak (elsősorban osztrák vagy osztrák érdeklő szerzők) hasonló tematikájú röpirataival szembesítse. Gángó Gábor könyve elsősorban Eötvös József eddig nem eléggé ismert három esztendejének újszerű feltárásával jeleskedik, más oldalról nézve: a magyar politikai és politikaelméleti gondolkodás alakulástörténetét adja, messze a jelzett három esztendőn túl, hiszen előzményekre és részint következményekre igen tanulságosan utal. A manapság megújulni látszó Monarchia-elemzések sem nélkülözhetik Gángó Gábor kötetét. Eötvöst élete folyamán egyre inkább érdekelte a Monarchia, hiszen úgy vélte: annak léte, korszerűsödése Magyarország további sorsa számára is perdöntően fontos (lehet). Nem utolsósorban a nemzetiségi kérdés elemzését végző kutatóknak tett jó szolgálatot Gángó Gábor, mikor a részletekbe menően mutatja be Eötvös idevonatkozó töprengéseinek egy állomását. Egészében és részleteiben sikeres vállalkozásnak minősíthető Gángó Gábor monográfiája, bízni lehet abban, hogy folytatja munkáját, és hamarosan egy teljes Eötvös-pályaképpel fogja meglepni olvasóit.

Fried István

KERESZTIRÁNYOK. KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ KULTÚRTÖRTÉNET

Szerkesztette Berkes Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, [1999], 419 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 7).

Bojtár Endre elmúlt hatvan éves. Sokan köszöntötték őt, és méltatták nemzetközi tekintélyű életútját. A *Keresztirányok* is része a tiszteletadásnak – Bojtár munkásságának, szellemi körének, iskolájának

tudománytörténeti alapjait, jelentőségét és perspektíváit kívánja érzékeltetni.

A tanulmánykötet koncepciója egyedülálló. Több mint négy évtized régiónkutatási-komparatiztikai szakmunkáiból tizenhat